

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 008(477):130.2

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/2.14>

Бичковяк О.В.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

ОСНОВНІ АРХЕТИПИ УКРАЇНСЬКОГО МЕНТАЛІТЕТУ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ

У статті розглядається проблема складників українського етнічного менталітету та його вплив на сучасні реалії. Розкривається спосіб формування національного менталітету через етнічні архетипи – колективні позасвідомі уявлення, котрі успадковуються біологічно. Визначаються основні домінуючі архетипи української нації та їх прояви в різних історичних моментах. Зокрема, наголошено на архетипах домінування минулого над майбутнім, що проявляється як міфологізація й ідеалізація минулого. Описано архетип особистої свободи, що є проявом славнозвісного «кордоцентризму» та спрямовує українців до діяльності «за покликом серця», утверджує віру у власні сили, здібності й розум і водночас є корінням розбрату та численного плюралізму думок. Розкривається архетип Матері, що спонукає ставати на захист рідної землі, захищати Батьківщину, виявляти до неї відданість і любов, а також проявляється в культурі Богородиці та вірі в її допомогу й омофор. Зауважується, що саме із цим архетипом тісно пов'язане й гендерне питання в Україні. Крім того, акцентується на архетипі долі, який міцно пов'язаний із релігійністю, де доля часто визнається сильнішою за розум. Підкреслюється, що цей архетип також сприяє ірраціональним вчинкам за екстремальних умов. Досліджується й архетип обрядовості, орієнтований на дотримання традицій, які забезпечують комфорт, не вимагаючи творчої активності, налаштовують на збереження сталого та звичного, зручного та зрозумілого, що не дозволяє відмовитися від традицій і звичаїв, котрі не дають змоги рухатися в ногу з часом.

Загалом підсумовується, що український етнічний менталітет сформувався під впливом численних історичних і геополітичних процесів, відрізняється низкою специфічних рис, таких як кордоцентризм, антейзм, емоційність; сентиментальність; чуттєвість і ліризм; працелюбність; гостинність; прагнення до освіти; статичність у сімейних взаєминах; прагнення до духовного життя; повага до старших; мужність; здоровий оптимізм; прагнення до незалежності.

Ключові слова: менталітет, архетип, нація, національний характер, культура, світогляд.

Постановка проблеми. Кілька останніх років Україну «лихоманить». Майдан, Революція гідності, анексія Криму, війна на Донбасі, зміна політичних еліт. Хвиля єдності й патріотичності змінюється хвилею ненависті, розчарування та розколом суспільства на тих, що розуміють фундаментальні цінності й готові їх захищати, і тих, кому «какая разниця». Залишивши дослідження інформаційного простору більш досвідченим аналітикам, спробуємо дати відповідь на запитання: чи є в української нації певні «кнопки» – особливості національного характеру, уміло натискаючи на які, можна викликати певні настрої в суспільстві та змодельовати певні події? Адже історичний, культурний і соціальний шлях українців не міг не відобразитися на характері нації, його мен-

талітеті. А саме менталітет визначає поведінку нації в певних історичних умовах, відповідає за систему цінностей, визначає сутність і форми відносин народу з його соціальним оточенням. Менталітет (від лат. mens (mentis) – розум, мислення, душевний склад) – сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів і навичок свідомості, які формують способи бачення світу й уявлення людей, що належать до тої або іншої культурної спільноти. І як будь-який соціальний феномен, менталітет історично мінливий, але зміни в ньому відбуваються дуже повільно. Що ж до наукового розуміння, то це спільне «психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю в певне світобачення.

Воно й визначає поведінку людини, соціальної групи, суспільства, унаслідок чого суб'єктивний «зріз» суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу. Тобто, досліджуючи менталітет, отримуємо відповіді на багато питань минулого і сьогодення: чому саме так чи інакше розвиваються події, що та як їх провокує. Тому ментальності на всіх рівнях, від ідейно-теоретичного до буденно-емоційного та несвідомого, мають стати невід'ємним компонентом структури історичного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уперше термін «архетип» з'явився в К. Юнга, він же дав детальну характеристику та розробив концепцію виникнення цього поняття. В українському науковому полі архетип і ментальність постали об'єктом досліджень лише в 90-і роки ХХ ст. з приходом незалежності з метою необхідності в основному відрізнити погляди українських і російських філософів на цю проблему, хоча психологія українського етносу, «дух народу», «національний характер» та інші зв'язані з ментальністю категорії давно були в центрі уваги мислителів минулого. Ці дослідження почали Д. Антонович, М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький, О. Потебня, В. Липинський, І. Старовойт, М. Холод, Б. Цимбалістий, Д. Чижевський та ін. У цьому процесі велика роль передусім належить українським філософам, які займалися пошуками власного ідеалу національної ментальності, окреслювали межі національної ідентичності, визначаючи для цього національні культурно значущі символи, концепти. Таким культурно значущим концептом для українців є серце як символ-образ, що червоною ниткою проходить крізь усю українську мистецьку творчість, педагогіку, освіту, починаючи від Г. Сковороди, П. Юркевича й закінчуючи Т. Шевченком, М. Гоголем, Л. Українкою, П. Кулішем, О. Довженком, В. Сухомлинським, В. Підмогильним, В. Стусом, О. Олесем, М. Костомаровим.

У сучасній українській культурі проблему архетипу й національної ментальності досліджували О. Гордійчук [1], Г. Смітюх, Н. Бакланова, М. Міщенко [8], О. Стражний [10], Ю. Мединська [6], Н. Ковтун [4], О. Донченко [3], І. Грабовська [2].

Постановка завдання. Стаття має на меті дослідити риси українського національного менталітету та його зв'язки з колективними народними архетипами, а також виділити ті, які найбільш яскраво проявляються в сучасних реаліях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для розуміння та прогнозування тих чи інших історичних або політичних подій потрібно вивчати й

досліджувати саме менталітет нації. Культурологи стверджують, що соціальні перетворення призводять до зміни менталітету, тому це повільний процес. Загалом менталітет стійкий і консервативний. Він зберігається майже в одному й тому самому вигляді протягом цілих історичних епох. Трансформація його відбувається лише внаслідок значних соціальних і культурних змін, потрясінь чи революцій. Менталітет входить до структури індивідуальної психіки людини в процесі її залучення до цієї культури. Тому в ментальності суспільне й індивідуальне завжди зливаються і стають нероздільними: менталітет народу є водночас і ментальністю його окремих представників. Він укорінюється в підсвідомих глибинах людської психіки. І ці характерні риси та особливості українського менталітету зумовлені низкою чинників: 1. Географічним і геополітичним становищем: між Заходом і Сходом. Саме це зумовило двоїстість української ментальності, її притаманне поєднання індивідуалізму, характерного для західної орієнтації, і східної чуттєвості та емоційності. 2. Домінуючим впливом двох історичних пластів традиційно-побутової культури: землеробського та козацького. 3. Багатомірковою відсутністю власної держави. Тривала відсутність в українського народу власної держави відбилася в національній ментальності як трагедія людини, яка є хазяїном землі (у розумінні навичок практичного господарювання, органічного злиття з природою тощо), але через дію зовнішніх сил не може бути вільним господарем. Саме із цього кореня проростають примирення з негативними явищами, терплячість, відсутність здорових амбіцій, дистанціювання від особистої відповідальності. 4. Тривалою роз'єднаністю українських земель. Перебування українських земель у складі Російської, Австро-Угорської імперій, Польщі, Румунії, Чехословаччини та інших держав вплинуло на культуру, традиції, побут українців. Саме це є основою такої риси сучасної української ментальності, як відсутність почуття національної єдності. 5. Нашаруванням «радянської» ментальності: пасивність особи – відсутність волі до поліпшення життя власними силами, що доповнюється формальною активністю, про людське око, напоказ, головне – створити враження, що людина працює, а не працювати на певний результат; комплекс меншовартості – відчуття власної нездатності через некомпетентність і непрофесіоналізм, зворотним боком чого є невмотивована амбіційність і хамство; патерналізм – перекладання на владу вирішення власних проблем; безпорадність – надія на вирішення проблем ззовні, на чиюсь гуманітарну допомогу [6].

Порівнюючи дві народності, М. Костомаров називає такі українські характерні риси: 1) українець вище за все цінує окрему людину, ніж загальне; у росіян же панує загальне (Бог, цар) над індивідом; 2) в Україні люди звикли з давніх-давен чути в себе чужу мову, вороже до іноземців вони ставилися в разі кривдження своїх святинь; росіяни ж «нетерплячі» до «чужих» віросповідань, звичаїв тощо, до яких вони ставляться з презирством; 3) українці намагалися «одухотворити» весь світ; російський народ – «матеріальний»; 4) українець любить природу, тому українська поезія невідривна від природи, вона оживляє її; росіянин мало цінує природу; 5) любов до жінки – духовна в українців і матеріальна в росіян; 6) в українців неможливо, щоб з'явився якийсь розкол із причин обряду, букви, їхня релігійність – внутрішня; увага росіян у релігії спрямована на зовнішнє, на форму [6, с. 138]. Д. Чижевський у роботі виокремлює такі характерні риси менталітету українського народу: по-перше, безумовною рисою психологічного складу українця є – емоціоналізм і ліризм; найяскравіше виявляються ці риси в естетизмі українського народного життя й обрядовості; одним із боків емоціоналізму є й своєрідний український гумор, що є одним із найбільш глибоких виявів «артистизму» української вдачі. Поряд із цими рисами стоять індивідуалізм і прагнення до свободи в різних розуміннях цього слова. Поряд із цими двома основними рисами стоїть третя – неспокій і рухливість, більш психічні, ніж зовнішні.

Перейдімо до самого осердя національного менталітету – архетипів. Загалом, аналізуючи праці більшості дослідників, можна зауважити, що найчастіше вони визначають такі архетипи українського менталітету:

Архетип домінування минулого над майбутнім. Часто можемо спостерігати цей феномен, що проявляється як міфологізація та ідеалізація минулого. Знати, поважати свої героїв і віддавати шану своїм героям – це чудово. Гідно візначати історично важливі дати – теж. Та, напевне, ще більш важливим для України було б проаналізувати більшість трагічних історичних подій і зробити належні висновки. І на уроках історії на конкретних прикладах розповідати учням, як варто чи як не варто вчиняти, щоб не отримувати такі страшні та болючі уроки. Саме із цього архетипу й «ростуть ноги» нетерпимості й відсутності толерантності до нововведень, неприйняття реформ, саме тому будь-які суспільні зміни так важко втілюються в українському суспільстві. Архетип домі-

нування минулого над майбутнім виражається через символіко-тематичний ряд: дім-поле-храм [7]. Образ поля є образом рідної землі – матінки-України, а отже, і рідним домом. Архетип землі в українському менталітеті відповідає аграрним початкам української цивілізації, господарським структурам землевлаштування, обрядово-календарним циклам сільського життя, кам'яним і курганним пам'яткам освячення землі. Рідна земля залишається полем життя, материнським народженням усього живого. Уважалось, що земля зберігає й передає українцям силу і славу предків [8]. Ось чому проблема врожайності й догляду за землею для селян-трудівників є провідною.

Архетип особистої свободи. Хтось зазначає, що саме цей архетип «спрямовує українців до діяльності «за покликком серця», утворює віру у власні сили, здібності й розум». Але скоріше це саме те, що є корінням розбрату та численного плюралізму думок, суб'єктивізму та невміння єднатися навіть за критичних для держави обставин. Це саме те, що іноді межує з анархізмом і всездозволеністю, це той принцип, який часто є причиною відмежування від соціуму, від його основних проблем і певним відстороненням від історичних і політичних процесів. Він водночас як щеплення проти нав'язаного кимось авторитету, проти чужої думки. Цей архетип хотілося б виділити особливо, бо, здавалося б, саме він мав би спрацьовувати в разі з «інформаційним зомбуванням». Але, на жаль, як бачимо, не спрацьовує. Точніше, не завжди й не в усіх, бо, попри наявність особистої свободи, потрібна ще й наявність критичного мислення. А з ним сьогодні – біда.

Архетип Матері. В Україні завжди було особливе ставлення до жінки-матері. Це той самий архетип, що спонукає ставати на захист рідної землі, захищати Батьківщину, виявляти до неї відданість і любов. У релігійній традиції це проявляється в культурі Богородиці та вірі в її чудесну допомогу й омофор. Але оця жінка-Матір завжди виконує певну прикладну функцію – вона берегиня, передусім турботлива матір. Але саме цим образом і «затерте» питання гендеру в українському суспільстві: культ жінки-Матері є, а самої жінки немає. Будемо відвертими: насправді в суспільному житті ми часто бачимо певне упередження щодо жінок на керівних і політичних посадах, хоча тенденція починає змінюватися.

Архетип долі. Саме за цим архетипом, що міцно пов'язаний із релігійністю, доля часто визнається сильнішою за розум. Цей архетип також сприяє ірраціональним вчинкам за екс-

тремальних умов і виправдовує пасивність у повсякденності, мовляв, у світі все відбувається так, як має бути, за законами долі та волі божої. Саме із цим архетипом пов'язано безліч приказок і прислів'їв в українському фольклорі, мовляв, від долі не втечеш, не відкупишся.

Архетип обрядовості. Орієнтований на дотримання традицій, які забезпечують комфорт, не вимагаючи творчої активності, налаштовують на збереження сталого та звичного, зручного та зрозумілого. Але це також і те, що не дозволяє відмовитися від традицій і звичаїв, що вже віджили себе й часто не дають змоги рухатися в ногу з часом. Найяскравішою ілюстрацією обрядового архетипу є віра в прикмети, міцно пов'язана з місцевими звичаями того чи іншого регіону, що переважно сягає своїм корінням періоду язичництва.

Саме архетипи спричиняють специфічну поведінку нації, її емоційно-чуттєві реакції та стереотипи поведінки.

Висновки. Менталітет української нації формують основні архетипи, що утворювались протягом тривалого історичного періоду під дією різних геополітичних процесів і проявляють себе у вигляді таких основних рис:

– кордоцентризм або емоційне сприйняття дійсності, дуже часто поєднане з релігійністю й толерантністю. Є проявом архетипу особистої свободи, виступає як здатність до сприйняття навколишнього світу через серце, яке постає особливим

цілісним світом, центром фізичного, душевного й духовного життя людини; тому часто вчинки українців можна охарактеризувати як алогічні, такі, що є поза межами позиції «чуттєве – раціональне»;

– антеїзм. Пов'язаний одразу з кількома архетипами: архетипом Матері та архетипом обрядовості, адже українці та проукраїнські племена були з найдавніших часів землеробами й вели осілий спосіб життя. Тому й сьогодні в характері нашої нації відчувається постійний нерозривний зв'язок із рідною землею, яка постає необхідною передумовою культурних розбудов. Невипадково й сьогодні в парламенті та суспільстві точаться баталії щодо доцільності відкриття вільного ринку землі. Земля є прообразом Матері-годувальниці, концентрацією кращих рис усього роду, символом вкоріненості людини у світі. І природно, що ставлення до землі як до товару викликає підсвідомий опір в української нації;

– екзистенційно-особистісний світогляд. Проявляється в індивідуалізмі та волелюбності, заглибленості у світ особистих переживань і визнанні плюралізму реальності. А також його можна описати такими словами, як чуттєвість, ліризм, працелюбність, гостинність, прагнення до освіти, прагнення до духовного життя, здоровий оптимізм, прагнення до незалежності. Водночас це й взаємне нерозуміння, схильність до анархізму, неузгодженість між словом і ділом, невизначеність, мрійливість, імпульсивність, індивідуалізм.

Список літератури:

1. Гордійчук О.О. Архетипи української ментальності: соціально-філософський аналіз. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Серія «Філософські науки».* № 1 (84). С. 15–19.
2. Грабовська І. Українська ментальність крізь призму ХХ століття. *Пам'ять століть.* 2000. № 1. С. 3–13.
3. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія. Київ : Либідь, 2001. 334 с.
4. Ковтун Н.М. Архетип культурного героя в українській духовній традиції: історико-філософський контекст : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 09.00.05 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 2008. 20 с.
5. Кримський С.Б. Архетипи української ментальності. *Проблеми теорії ментальності.* Київ : Наукова думка, 2006. 405 с.
6. Мединська Ю.Я. Фемінні архетипи українського етносу. Тернопіль : ТНЕУ, 2006. 202 с.
7. Менталітет українців та основні детермінанти його становлення. URL: https://pidruchniki.com/1529052756996/kulturologiya/mentalitet_ukrayintsiv_osnovni_determinanti_yogo_stanovlennya.
8. Міщенко М. Українські національні архетипи: від колективного несвідомого до усвідомленої національної ідентичності. URL: <http://www.kpi.kharkov.ua/archive/Articles/etic/Mishhenko-M.M.-Ukrayinski-natsionalni-arhetypu.pdf>.
9. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології / післямова О. Мишанича. Київ : АТ «Обереги», 1992. 312 с.
10. Стражний О.С. Український менталітет: ілюзії, міфи, реальність. Київ : Книга, 2008.

Bychkoviak O.V. MAIN ARCHETYPES OF THE UKRAINIAN MENTALITY AND THEIR IMPACT ON THE REALITY OF THE TODAY

The article describes the problem of constituents of Ukrainian ethnic mentality and its influence on modern realities. A way of forming a national mentality through ethnic archetypes is revealed – collective, unconscious ideas that are inherited biologically. The main dominant archetypes of the Ukrainian nation are determined and their manifestations at different historical moments. In particular, the archetypes of the domination of the past over the future are emphasized, manifesting as mythologization and idealization of the past. The archetype of personal freedom is described, which is a manifestation of the notorious “cordocentrism” and directs Ukrainians to work “at the call of the heart”, affirms belief in their own powers, abilities and reason, and at the same time is the root of discord and numerous pluralism of thoughts. The archetype of the Mother is revealed, which urges her to stand up for the protection of her native land, to protect her Motherland, to show her devotion and love, and also to manifest herself in the cult of the Virgin Mary and her belief in her help and omophor. It is noted that the gender issue in Ukraine is closely linked to this archetype. It also focuses on the archetype of fate, which is strongly linked to religiosity, where fate is often recognized as stronger than reason. It is emphasized that this archetype also promotes irrational actions under extreme conditions. The archetype of rituals, focused on keeping traditions that provide comfort, without requiring creative activity, are set to preserve a stable and habitual, comfortable and understandable, which does not allow to abandon traditions and customs that do not allow to keep up with the times.

It is summarized that the Ukrainian ethnic mentality was formed under the influence of numerous historical and geopolitical processes and is characterized by a number of specific features, such as: cordocentrism, anteism, emotionality; sentimentality; sensuality and lyricism; diligence; hospitality; the desire for education; static in family relationships; aspiration for spiritual life; respect for the elders; courage; healthy optimism; striving for independence.

Key words: *mentality, archetype, nation, national character, culture, outlook.*